УДК: 81:81'36 Алымбек кызы Чолпон
К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

АКЕШ ИМАНОВ – КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИН ИЗИЛДЁЁЧЩСЩ

Аталган макалада филология илимдеринин доктору, профессор Акеш Имановдун кыргыз тилинин синтаксиси багытындагы илимий эмгектери талдоого алынып, кыргыз тил илимине кошкон салымы жёнщндё сёз болот.

Кыргыз тил илиминин калыптанышы, ёнщгщшщ жана бщгщнкщ бийиктикке жетиши, анын ийгиликтеринин тщркологияда, анын ичинде тил илиминде таанылып, бааланышы конкреттщщ адамдардын илимий изилдёёлёрщнё, илимий эмгектерине байланыштуу болот. Тил илиминин синтаксис деп аталган тармагын изилдёё кёп кылымдардан бери улантылып келе жаткандыгы белгилщщ. Узак мезгилдер бою тилчи-окумуштуулар арасында синтаксистин объектиси жёнщндё белгилщщ бир пикир болбой келген. Убакыттын ётщшщ, илимдин ёнщгщшщ менен жалпы синтаксис илиминдеги ал проблемалар такталып келет. Мына ушул жагынан алып караганда, профессор А.Иманов кыргыз тилинин синтаксис илиминин ёнщгщшщнё зор салым киргизип, азыркы кыргыз тилинин синтаксисинин туу чокусунда турат.

Профессор А.Иманов тарабынан кыргыз тилинин бщт синтаксистик тщзщлщшщнщн изилдениши 1990-жылдарда башталган.

Ал буга чейинки илимий изилдёё иштеринин, эмгектеринин жыйынтыгы катары жалпылап, «Кыргыз тили» деген ат менен жогорку окуу жайларынын филология факультетинин сырттан окуу бёлщмщнщн студенттери щчщн синтаксис бёлщмщ боюнча окуу китебин чыгарган (Бишкек, 1990).

Бул эмгегинде алдына койгон максатына жетщщ щчщн баяндоо, тщшщндщрщщ методу колдонулган. Бул метод окуу китептери щчщн ылайыктуу да, алгылыктуу да метод болуп эсептелинет. Мында синтаксистик бардык маселелер ирети менен жайгаштырылган. Эмгектин илимий жаъылыктары катары тёмёнкщлёрдщ белгилесек болот:

1. Кыргыз тилинин синтаксистик курулушу боюнча мурда жарык кёргён окуу китептеринен айырмаланып, сёз болуп жаткан эмгекте синтаксистин изилдей турган объектиси жёнщндё тил илиминдеги кёз караштар, алардын ёкщлдёрщ (М.П.Петерсон, Ф. де Соссюр, В.В.Виноградов, Ш.Балли, Ф.Мукиш ж.б.) тууралуу маалымат берилген. Тщркологияда болсо, ХХ кылымдын 40-жылдарынан баштап сёз айкашынын, сщйлёмдщн да синтаксиси тщзщлгёндщгщ (Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Е.И.Убрятова, А.Жапаров, А.Турсунов, М.Талипов, Ю.М.Селдов), синтаксистин тигил же бул маселелери боюнча окумуштуулардын кёз караштары баяндалган.
2. Эркин сёз айкашын бёлщштщрщщ, же топтоштуруунун илимий негиздери, бул боюнча окумуштуулардын пикирлери жана алардын алгылыктуулары аныкталган.
3. Атоочтук жана этиштик сёз айкашынын калыпташкан щлгщлёрщ, айрыкча, алардын тщгёйлёрщнщн синтаксистик семантикасы жёнщндё кеъири маалымат берилген.
4. Сщйлём жёнщндё логикалык жана грамматикалык кёз караштар, жалпы тил илиминдеги жана тщркологиядагы кёз караштар айтылган, алардын илимдеги алгылыктуулары такталган.
5. Сщйлёмдщн айтылыш максатына карай бёлщнщшщнё тактоо киргизилген.
6. Сщйлём мщчёлёрщ деп аталган синтаксистик категориянын жалпы мщнёздёмёсщ, аныктамасынан баштап, сщйлёмдщ уюштуруудагы алардын ролу берилген.
7. Сёздёрдщн орун тартиби – сщйлёмдщн ажырагыс белгилеринин бири. Ошондуктан сёздёрдщн сщйлёмдё алган орун тартибине кенен токтолууга туура келген.
8. Бул эмгекте обочолонгон тщшщндщрмё мщчё боюнча талаш пикирлердин тщйщнщ аныкталып, анын туура табияты тщркологиянын, орус тил илиминин жетишкендиктеринин негизинде такталган.
9. Сёз болуп жаткан окуу китебинде каратма сёз, киринди сёз, сырдык сёздёргё

лексикалык-семантикалык, эмоциялык, модалдык маанилерине негизделген тщшщнцктёр берилген. Кыскача болсо да, киринди сщйлём жана кошумча кыстырынды конструкция жёнщндё биринчи жолу маалымдаган.

Профессор А.Имановдун бул эмгеги зор жетишкендиктерге ээ болуп келе жатат. Бул окуу китебинде бщт кыргыз тилинин синтаксис маселелери каралганына кщбё болдук. Окуу китебин филология факультетинин студенттери, аспиранттары, о.э. ушул курс боюнча сабак берип башташкан мугалимдер колдонуп, кенен пайдаланууда.

А.Имановдун Бишкек шаарынан 1995-жылы жарык кёргён жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери щчщн «Кыргыз тилинин синтаксиси» деп аталган окуу китеби бар. Бул эмгегиндеги негизги ёзгёртщщсщ «татаал сщйлём» деген термин «кошмо сщйлём» деп аталган термин менен берилген. Бул окуу китебинин дагы бир айырмачылыгы болуп № 1 тиркеме бёлщмщндёгщ кыргыз тилинин синтаксиси курсу боюнча текшерщщ иштерин аткаруунун щлгщсщ, аларга карата тапшырмалар, тексттер берилген. Анда, биринчиден, кыргыз тилинин синтаксиси боюнча студенттерге кенен маалымат берщщ, экинчиден, мектептерде иштеген учурда даяр кёрсётмё куралдарын пайдалануу максатында сунуш кылынган.

Андан кийин 2009-жылы Бишкек шаарынан жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери щчщн «Кыргыз тилинин синтаксиси» деп аталган окуу китеби жарык кёрдщ. Бул окуу китеби басмага К.Тыныстанов атындагы Ысык-Кёл мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеъеши тарабынан сунуш кылынган. Бул окуу китеби жёнщндё филология илимдеринин доктору, профессор С.Ибрагимов: «Акеш Имановдун кийинки жылдары «Кыргыз тилинин синтаксиси (2009)» деген окуу китеби кыргыз тил илиминдеги жаъы сёз, мазмундуу колдонмо катары кабыл алынышы керек», - деп жогорку баасын берген. Окуу китебинин бардык бёлщмдёрщ, сщйлём жана анын классификациялык принциптери орус тил илиминдеги, тщркологиядагы лингвистикалык адабияттардын ишенимдщщ теориялык жоболоруна таянып, кыргыз тилиндеги далилдщщ мисалдар менен бекемделген. Окуу китеби ётё жеъил окулат, фактылары менен мисалдары ишенимдщщ, ойго сактоого оъой. Эъ башкысы, алардын тарбиялык мааниси ётё жогору. Ошондуктан профессор А.Имановдун окуу китептеринин ёмщрщ узак болоруна ишенебиз. Ал тургай, синтаксис багытында профессор А.Имановдун мектебин ачууга мезгил келгендигин да ачык айтабыз.

Жыйынтыктап айтканда, филология илимдеринин доктору, профессор А.Имановдун бщткщл эмгек ишмердиги илим жана билим менен тыгыз байланыштуу. Анын кыргыз тил илиминдеги илимий изилдёёлёрщнщн мааниси зор. Кыргыз тилинин синтаксистик тщзщлщшщ боюнча бир нече окуу китептеринин жана окуу куралдарынын автору.

А.Иманов – окумуштуу - илимпоз гана эмес, кёлдщн акылман, даанышман, элдин бийик, тереъ урмат-сыйына, сщймёнчщлщгщнё ээ болгон акелери жёнщндё илимий-популярдуу мщнёздё жазган, элдин калыъ катмарына белгилщщ мазмундуу китептери да басмадан жарык кёргён. Аталган макалада буларга токтолгон жокпуз, себеби алар ёзщнчё изилдёёнщн объектиси болууга татыктуу деп ойлойбуз.

Чынын айтканда, агайдын кыргыз тилинин синтаксиси багытындагы илимий концепцияларын макалага сыйдыруу мщмкщн эмес. Сёзщмдщн акырында, ушул макаланы жазуу менен профессор А.Имановдун кыргыз тилинин синтаксисин изилдёёчщ катары лингвистикалык концепцияларын толук изилдеп чыктым деген ойдон алысмын. Ошентсе да, агайдын жарык кёргён эмгектерине ёз-ёзщнчё токтолуп, тереъ талдоого аракет жасадым деп ойлойм.

«Ода жазса болот атайы,

Сизсиз – окуу жайыбыздын Бакайы», - деп студенттериъиз айткандай, мындан ары да илимий-педагогикалык ишмердщщлщгщъщз, басып ёткён ёрнёктщщ ёмщр жолуъуз жана кёл ёрёёнщндёгщ акелер жёнщндёгщ санжыраларды иликтёё иштериъиз изилдёёнщн объектиси боло берет деген ишеничтебиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Иманов А. Кыргыз тили (жогорку окуу жайларынын филология факультетинин

сырттан окуу бёлщмщнщн студенттери щчщн окуу куралы). –Фрунзе: Мектеп, 1990.

2. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси (жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери щчщн окуу куралы). –Бишкек, 1995.

3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси (жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери щчщн). –Бишкек, 2009.

4. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилинин маанилщщ маселелери (макалалар жыйнагы). -Бишкек: Илим, 1995.

5. Ф.и.д., проф. А.Имановдун 80 жылдыгына карата ёткёрщлгён илимий-практикалык конференциянын материалдары (Кыргыз тили жана адабияты журналы). –Каракол, ноябрь, 2012.